

Hich Kare Nist (Not a Good-for-naught)

Akram Haratian

Aliakbar Ahmadi Darani**

Abstract

Due to the connection that Hafez's poetry has established with the minds and languages of Persian speakers since the eighth century, some of the historical constructions of his poetic language have been adapted to the common Persian language today and have been justified and interpreted. The phrase 'hich kar nist' that Hafiz has alluded to in one of his verses has received the criticisms of the commentators of his poetry. Whilst they endeavored to solve the seemingly-embedded contradiction in the meaning of this phrase, regrettably, the commentators have not mentioned verifications derived from the texts of ancient poetry and prose; rather, they have conversely tried to adapt it to some specimens from modern Persian. Thus, the present study attempts to reveal the multifaceted function of 'nothingness' in the history of Persian language in the axis of connotation, and its different grammatical functions; an issue most grammarians and lexicographers have not dealt with thoroughly. This advantage of Hafiz's linguistic construction can be justified and explained in light of its application in verse and prose texts.

Introduction

The marvelous influence along with the narration of Hafiz's poetry in the minds and languages of the Persians have caused some of his distinctive linguistic constructions and interpretations to be adapted and construed with the common language today. One of such cases in point is the construction of the phrase Hich Kare Nist (not a good-for-naught) in the following verse:

Do not fear us of being served by wine from wisdom's forbidden / since that sheriff is not no-account in our province.

The present study explores the two diametrically-opposed meanings of the phrase 'not a good-for-naught' each of which is confirmed via an analogous from Hafiz's poem. That is the commentators' justifications on Hafiz's verse fall into two categories: first 'it is Jakk of all trades (omnipotent)' and second, 'it is master of non (not omnipotent)' which according to the broad meaning of the verse, only one form is acceptable.

Relevant related literature reveals that most commentators on Hafiz's poetry have found some justifications for this phrase and over time it has become one of the controversial verses of Hafiz's *Divan* (Qaisari, 1983). A number of the commentators' views concerning different connotations of this verse were mentioned chronologically 'Bring wine that in our province there is a common sense that does not have the merit and merit of work that is it is nothing ...' (Dodi, 1983).

Among several cases of the use of 'nothing' in Persian poetry and prose texts the phrase 'is nothing' was not seen in any text before Hafiz and that is why commentators have not quoted any evidence from ancient texts 'Nothing' means one who is useless but this meaning is contrary to the general meaning of the verse. Inevitably, nothing and the verse should be read separately and the verse should be interpreted as follows: Do not fear us of the sin of forbidding wine by reason; because in our opinion, the reason is absolutely useless. The rule of the sheriff is not enforceable in the realm of love, and in fact, that sheriff is nothing in our province because that ruler in our province is 'absolutely useless' (Heravi, 1988) 'Do not intimidate you means of the story that reason is an obstacle and opposition to love and brings it short since in our province, which is the province of love, the shadow of reason has no verbal influence' (Khorramshahi, 1333). Khorramshahi in the book *Ambiguities of Mind and Language*, to express the ambiguity of this verse of Hafiz has given examples of today's Persian sentences and says: perhaps this type of

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Isfahan (Khorasan) Branch, Isfahan, Iran

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email: aa.ahmadi@ltr.ui.ac.ir)

negation into negation was used for indicating emphasis. Khorramshahi (2014) then refers to Hrravi's escription.

The opinions of the most important commentators of Hafez quoted till now encompass two salient domains:

A) 'Ther is nothing'; viziiitmeans 'it's nothing.'

B) 'Hitch' that imll ies 'Noth ng' is an avvrr an being not a good-for-naught does mean 'absolutll yiinmonetent'.

Materials and Methods

Methodologically, by employing a descriptive procedure, this study first puts some apprehension in the foreground via contextualizing the elaborations of the phrase. What the commentators have neglected to justify this phrase, apparently due to not finding any other evidence in Persian, is its grammatical justification. If, according to them, it should be replaeed yy 'absolutely' instea of 'nothing' thus whrr eoes 'y' n in 'nothing' or 'work' an in what ll aee sholl it aeed? According to his interrretation, it is rorrct an accurat to say: 'absol tely not eeneficial' wh ch has not been used in eloquent Persian language, in the old and new times.

monffof th syntacti fncions o 'Hitch' canblcatggorizbbbl ow:

- 1) Nothing + noun + y (negativity / unity) + negative verb
- 2) Nothing + noun + negative verb
- 3) Nothing + noun + positive verb
- 4) Nothing as an indicator of definiteness

Discussion of Results and Conclusions

In sum to llll ain th synta of th rhr as "not a good-for-nagght' mml oy in Hafzz's poetry and to considr iit as the uuuivalent of omnipotentiin today's langgag itii necessary to yay attention to th grammatical constructure and function of 'nothing' in th syntacti axis of the txxts of th prose and the proses of the 8th eentr y an bffor monetimes if 'none' is use eefor a no n 'y' can ee aeee instea This sbstitutionSho s that 'nothing' has th meaning of 'y' cccppt its constrained meaning. For the first time among the grammarian, Najm al-Ghani Khan Rampuri, the author of Nahj al-Adab, and then Abdul Rahim Homayoun Farrokh have paid much attention to this point. But the commentators of Hafzz's eoetry without yaying attention to th syntacti construction of 'not a good-for-nagght' hav adapt it to th meaning of Hafzz's vrrse without any syntactic justification or accurate evidence.

Keywords: Hafez, Persian Poetry, Good-for-Naught, Connotation

References

1. Abolfaraj Roni, A. B. M. (1995). *Divan*. Mashhad: Ancient Bookstore.
2. Afifi, R. (Ed.) (1991). *Iran Shah's Bahman Nameh*. Tehran: Scientific & Cultural Publishing Company.
3. Ahl Al-Shirazi, M. I. Y. (1965). *Generalities of Poetry*. Tehran: Sanai Library.
4. Akbarabadi, B. (2018). *Badr Al-Shorouh: Mystical Description of Hafez's Lyric Poems, Amendments and Commentaries*. Tehran: Khordad Book Publication.
5. Amir Alishir Navai, A. I. K. (1996). *Divan*. Tehran: Asatir Publication.
6. Anousheh, H., & Khodabandloo, G. (2012). *Unheard Persian: Glossary of Persian Terms Used in Afghanistan*. Tehran: Qatre Publication.
7. Anwari, H. (2002). *Farhang Bozorg Sokhan*. Tehran: Sokhan Publication.
8. Anwari, H., & Ahmadi Givi, H. (2011). *Persian Grammar II*. Tehran: Fatemi Publication.
9. Barzegar Khaleghi, M. R. (2010). *Hafez's Shakhe Nabat*. Tehran: Zavvar Publication.
10. Bastani Rad, H. A. (Ed.) (1984). *Ibn Yamin's Divan*. Tehran: Sanai Library.
11. Burhan, M. H. Kh. (2012). *Definitive Proof*. Tehran: Amir Kabir Publication.
12. Dehkhoda, A. A. (1957). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: Sirus Publication.
13. Forouzanfar, B. (Ed.) (1995). *Qashiri's Translation of Qushayriyeh Treatise*. Tehran: Scientific & Cultural Publishing Company.
14. Hamidian, S. (2013). *Description of Enthusiasm*. Tehran: Qatreh Publication.

15. Hamidian, S. (Ed.) (1995). *werwowsi's Shahnameh*. Tehran: Dad Publication.
16. Hassanli, K. (2009). *Thematic Guide to Hafiz Studies*. Shiraz: Navid Publication.
17. Hekmat, A. A. (Ed.) (1992). *Meybodi's Kashful Asrar and Oddatol Abrar*. Tehran: Amir Kabir Publication.
18. Heravi, H. A. (1984). A Theory of Hafez's Word and Message. *Danesh Publishing*, 1, 28-32.
19. Homayi, J. (Ed.) (2003). *Mokhtari Ghavnavi's Divan*. Tehran: Scientific & Cultural Publishing Company.
20. Homayoun Farrokh, A. R. (1985). *Comprehensive Persian Language Grammar*. Tehran: Scientific Press Institute.
21. Imani, B. (Ed.) (2015). *Hafiz's Divan (Manuscript Translation No. 5194 of Noor Ottoman Library, Istanbul)*. Tehran: Written Heritage Research Center.
22. Isfahani, H. (2015). *Grammar of Speech*. Tehran: Cheshmeh Publication.
23. Islami Nodoushan, M. A. (1985). A Few Points in a Few Verses of Hafez. *Danesh Publishing*, 3, 78-80.
24. Khalkhali, Sh. (Ed.) (1990). *Hafiz's Divan*. Tehran: Scientific Publication.
25. Khatibah Rahbar, Kh. (1994). *Divan Ghazaliyat Hafez Shirazi*. Tehran: Safia Ali Shah Publication.
26. Khorramshahi, B. (1993). *Hafez Nameh*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
27. Khorramshahi, B. (2005). *Hafez Mind and Language*. Tehran: Nahid Publication.
28. Khorramshahi, B. (2014). *Cognition of Mind and Language*. Tehran: Nahid Publication.
29. Minovi, M., & Mohaghegh, M. (1990). *Naser Khosrow's swivan*. Tehran: University of Tehran Press.
30. Moin, M. (1990). *Generic Noun, Definiteness and Indefiniteness*. Tehran: Amir Kabir Publication.
31. Moin, M. (1990). *Singular and Plural*. Tehran: Amir Kabir Publication.
32. Moin, M. (2011). *The Treasure of Mysticism (Description of Hafez Lyric Poems)*. Tehran: Contemporary Voice Publications.
33. Moshavery, Z. (Ed.) (2017). *Rampuri's NahNAl-Adab*. Tehran: Sokhan Publication.
34. Nafisi, A. A. (1942). *Farhang Nafisi*. Tehran: Rangin Publication.
35. Niknam, M. (2002). *Bibliography of Hafez*. Shiraz: Hafez Studies Center.
36. Nisari, S. (2006). *Book of Alterations in Hafez Ghazals*. Tehran: Academy of Persian Language & Literature.
37. Nourian, M. (Ed.) (1985). *Saad Salman's Divan*. Isfahan: Kamal Publication.
38. Parham, M. (Ed.) (2002). *Hafiz's Divan*. Tehran: Shahab Saqeb Publication.
39. Qaisari, E. (2001). *Hafez Controversial Rhetoric*. Tehran: Toos Publication.
40. Qaisari, E. (2015). *Hafez-e Ashegh and Rend*. Tehran: Maziar Publication.
41. Qaisari, E. (2018). *A Point of This Meaning: Qaisari's Commentary on Hafez's Lyric Poems*. Tehran: Jami Publication.
42. Qazvini, A., & Ghani, Q. (Eds.) (1998). *Hafiz's Divan*. Tehran: Asatir Publication.
43. Rastegar Fasaei, M. (2015). *Research Description of the Divan of Khajeh Shamsuddin Mohammad Hafez Shirazi*. Tehran: Institute of Humanities & Cultural Studies.
44. Rastgoo, M. (1991). Ambiguity in Persian Poetry. *Maaref*, 8(1), 37-83.
45. Rokn, M. (1996). *Lotf Sokhan Hafez*. Tehran: Fouad Publication.
46. Roshan, M. (Ed.) (1997). *Warawini's Marzbannameh*. Tehran: Asatir Publication.
47. Sadat Naseri, H. (Ed.) (1980). *Waez Qavvini's Divan*. Tehran: Ali Akbar Elmi Press Institute.
48. Shad, M. P. (1956). *Anandraj*. Tehran: Khayyam Library Publication.
49. Shafaei, A. (1984). *Scientific Foundations of Persian Grammar*. Tehran: Novin Publication.
50. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2010). *Munawwar's the Secrets of Unity in the Authorities of Sheikh Abi Saeed*. Tehran: Agah Publication.
51. Shafiei, S. A. (Ed.) (1992). *zaiz Kashani's Divan*. Tehran: Ahmadi Publication.
52. Shariat, M. J. (1987). *Persian Grammar*. Tehran: Asatir Publication.

53. Shariat, M. J. (2002). *Divan of Hafez Shirazi along with the Meanings of Poems and Mentioning the Meanings of Words and Expressions and the Beauties of Lyric Poems*. Isfahan: Atropat Publication.
54. Soodi Basnavi, M. (1983). *Soodi's Commentary on Hafez*. Tehran: Anzali Publication.
55. Tharwatian, B. (2001). *Description of Hafez Lyric Poems*. Tehran: Poyandegan Danesh Publication.
56. Yahaghi, M. J. (1993). *Quranic Encyclopedia*. Mashhad: Astan Quds Razavi Publication.
57. Zakeri, M. (2006). Denial and Proof in Persian Poetry. *Letter of the Association*, 21, 97-110.
58. Zibaei, M. A. (1988). *Description of one Hundred Hafez Lyrics*. Tehran: Pajhang Publication.
59. Zunnoor, R. (1993). *In Quest of Hafez*. Tehran: Zavvar Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۲)، زمستان ۱۴۰۰، صص ۳۱ - ۱۹

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۲

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/rpll.2021.127584.1842>

هیچ‌کاره نیست

اکرم هراتیان

علی‌اکبر احمدی دارانی**

چکیده

شعر حافظ از قرن هشتم به این سو با ذهن و زبان فارسی‌زبانان ارتباط برقرار کرده؛ به همین سبب، برخی از ساخت‌های تاریخی زبان شعری او با زبان فارسی رایج امروز انطباق یافته و توجیه و تفسیر شده است. عبارت «هیچ‌کاره نیست» که حافظ آن را در بیتی به کار برده (ما را ز منع عقل مترسان و می بیار/ کان شحنه در ولایت ما هیچ‌کاره نیست)، ذهن شارحان شعر او را به خود مشغول کرده و آنان برای حل تناقضی که در معنای این بیت به نظر می‌آمده است، بدون ذکر شاهدی از متون نظم و نثر قدیم، کوشیده‌اند آن را با برخی مثال‌ها از فارسی امروز تطبیق دهند. شارحان «هیچ‌کاره نیست» در این بیت حافظ را به دو صورت توجیه کرده‌اند: «همه‌کاره است» یا «کاره‌ای نیست» که با توجه به معنای کلی بیت، تنها یک صورت آن پذیرفتنی است. در این مقاله برای گشودن دشواری این عبارت، به کارکرد «هیچ» در تاریخ زبان فارسی در محور همنشینی و کارکردهای دستوری متفاوت آن توجه شده است که بیشتر دستوریان و فرهنگ‌نویسان به آن نپرداخته‌اند. برخلاف نظر شارحان، با ذکر برخی شواهد از کاربرد «هیچ» در متون نظم و نثر، نشان داده شده است که با آگاهی از نکته‌ای دستوری می‌توان این ساخت زبانی حافظ را توجیه و تبیین کرد.

واژه‌های کلیدی

حافظ؛ شعر فارسی؛ قرن هشتم؛ هیچ‌کاره نیست

استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی و حقوق، دانشگاه آزاد اصفهان، خوراسگان، اصفهان، ایران، akramharatian@yahoo.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان (نویسنده مسئول).

aa.ahmadi@ltr.ui.ac.ir

۱- مقدمه

نفوذ و روایی شعر حافظ در ذهن و زبان ایرانیان سبب شده است تا برخی از ساخت‌ها و تعبیرهای خاص زبانی او، با زبان رایج امروز انطباق یابد و تأویل و تفسیر شود. یکی از این موارد، ساخت عبارت «هیچ‌کاره نیست» در بیت زیر است:

ما را ز منع عقل مترسان و می بیار
کان شحنه در ولایت ما هیچ‌کاره نیست^۱
عبارت «هیچ‌کاره نیست» دو معنا را به ذهن متبادر می‌کند که هرکدام از آنها در نگاه اول با قرینه‌ای از شعر حافظ تأیید می‌شود:

الف) ما را از منع عقل مترسان و می بیار؛ زیرا عقل شحنه‌ای است که در ولایت ما کاره‌ای نیست که تضاد «عقل» و «می» را در شعر حافظ نشان می‌دهد. این مضمون در شعر او نمونه‌هایی دارد:^۲

ز باده هیچت اگر نیست این نه بس که تو را
دمی ز وسوسه عقل بی‌خبر دارد
(حافظ، ۱۳۷۷: ۱۵۴)

بهای باده چون لعل چیست جوهر عقل
بیا که سود کسی برد کین تجارت کرد
(همان: ۱۶۳)

فریب دختر رز طرفه می‌زند ره عقل
مباد تا به قیامت خراب طارم تاک
(همان: ۲۵۴)

ب) ما را از منع عقل مترسان و می بیار؛ زیرا عقل شحنه‌ای است که در ولایت ما همه‌کاره است. رابطه «عقل» و «می» نویسی نیز در شعر حافظ نمود دارد:

صراحی‌ای و حریفی گرت به چنگ افتد
به عقل نوش که ایام فتنه‌انگیز است
(همان: ۱۱۶)

من و انکار شراب این چه حکایت باشد
غالب این قدم عقل و کفایت باشد
(همان: ۱۸۰)

حاشا که من به موسم گل ترک می‌کنم
من لاف عقل می‌زنم این کار کی کنم
(همان: ۲۸۴)

مشورت با عقل کردم گفت حافظ می‌بنوش
ساقیا می‌ده به قول مستشار مؤتمن
(همان: ۳۰۷)

در صورت اول، معنای بیت روشن به نظر می‌رسد؛ اما عبارت «هیچ‌کاره نیست»، به «کاره‌ای نیست» چگونه باید توجیه شود؟ پذیرفتن صورت دوم (ب) نیز تناقضی را در معنای بیت پدید می‌آورد که اگر عقل شحنه‌ای است، «همه‌کاره»، پس درخواست «می» که با «عقل» در تضاد است، چه وجهی دارد؟

۱-۱ پیشینه پژوهش

بیشتر شارحان شعر حافظ برای عبارت «هیچ‌کاره نیست» توجیهی یافته‌اند و به مرور زمان این بیت از ابیات بحث‌انگیز دیوان حافظ شده است (رک. قیصری، ۱۳۸۰: ۶۸۶). در ادامه، نظر شارحان را درباره این بیت به ترتیب

تاریخی نقل می‌کنیم:

- «می‌بیاور که در ولایت ما عقل شحنه‌ای است که لیاقت و شایستگی کار را ندارد، یعنی هیچ‌کاره است...» (سودی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۵۹).

- «ای منکر! ما را از این مترسان که عقل تو مانع خواهد گشت؛ زیرا که شحنه‌ای [کذا] که در ولایت ماست، ای: عقلی که در بدن ماست، هیچ‌کاره نیست. ای: سرکش نیست؛ بلکه تابع من است. و با آنکه عقل معاش ندارم که هیچ‌کاره‌ای است، بلکه عقل معاد دارم که ممد عشق است» (اکبرآبادی، ۱۳۹۷: ۲۸۵).

- «این بیت را ذیل نفی مضاعف آورده‌اند... هیچ‌کاره اینگونه که به صورت مرکب نوشته شده، یک صفت است و هیچ‌کاره نبودن نفی در نفی و به قاعده منطقی نتیجه مثبت دارد؛ یعنی کاره‌ای بودن، بی‌اثر نبودن و علی‌هذا معنی بیت این می‌شود که شحنه عقل در ولایت ما کاره‌ای هست؛ عضو مؤثری است؛ در صورتی که روال معنی این است که گرچه عقل شحنه بدن است؛ ولی در ولایت ما که قلمرو عشق است، سمتی ندارد. به اصطلاح کاره‌ای نیست یا هیچ‌کاره است. فرهنگ فکری حافظ نیز با همین معنی منطبق است و حاجت به ارائه دلیل نیست و تنها صورتی که می‌توان از بیت معنای محصلی به دست آورد، این است که هیچ را از کاره جدا بنویسیم "هیچ، کاره نیست" و چنین معنی کنیم: شحنه عقل در ولایت ما مطلقاً کاره‌ای نیست و با در نظر گرفتن معنی کاره که مؤثر و کارآمد است، حاصل معنی بیت اینکه ما را از این که عقل منع می‌کند، مترسان و می‌بیاور؛ زیرا اگرچه در ملک وجود ما عقلی وجود دارد؛ ولی حکمش روا نیست و در این دستگاه عضو مؤثری نیست» (هروی، ۱۳۶۳: ۲۸-۲۹).

- «هیچ‌کاره یعنی کسی که به درد کاری نخورد؛ اما این معنی مخالف مفهوم کلی بیت است؛ ناگزیر باید هیچ و کاره را جدا از هم خواند و بیت را چنین معنی کرد: ما را از گناه حرام بودن شراب به حکم عقل مترسان؛ زیرا عقل در نظر ما مطلقاً کاره‌ای نیست. حکم داروغه عقل در قلمرو عشق مجری نیست و در واقع آن شحنه در ولایت ما هیچ‌کاره است... زیرا آن حاکم در ولایت ما مطلقاً کاره‌ای نیست» (همان، ۱۳۶۷، ج ۱: ۳۳۲).

- «در مقاله^۳ پیشنهاد شده است که به صورت "هیچ، کاره" خوانده شود که اگر جز این باشد، معنی درستی از آن بیرون نخواهد آمد. کسان دیگری هم پیش از آن به همین نکته اشاره داشته‌اند (فغت‌نامه دمخدا). با آنکه ظاهر استدلال که ناظر بر پرهیز از نفی در نفی است، منطقی می‌نماید، یک چیز آزاردهنده در آن می‌بینیم و آن آهنگ کلام است؛ اگر هیچ و کاره را به طور منفصل تلفظ کنیم، سخته و شکافی در آهنگ حادث می‌آید که همواره مورد بیزاری حافظ بوده است. گذشته از این، من یقین ندارم که "کاره" به معنای "کاری" به تنهایی در فارسی دوران قدیم استعمال شده باشد؛ اما به صورت متصل آیا معنایی برای شعر هست؟ وجهی که می‌توانم برای آن بیابم، آن است که "هیچ" در اینجا نه به معنی ناموجود، بلکه به معنی دیگرش که "اندک" یا "کمترین" باشد، به کار رفته است و آن‌گاه مفهوم بیت آن می‌شود که: "این شحنه در ولایت ما کمترین کاره‌ای نیست" (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۴: ۷۹-۸۰).

- «هیچ نیست: هیچ خود قید نفی است و فعل نفی با آن همراه کرده تا به کلیت نفی عقل کرده باشد» (زیبایی، ۱۳۶۷: ۴۳۹).

- [الف:] «کان شحنه در ولایت ما، هیچ‌کاره نیست (با نفی مضاعف) [ب:] کان شحنه در ولایت ما هیچ، کاره

نیست» (رک. راستگو، ۱۳۷۰: ۵۵).

- «هیچ، کاره نیست: بالکل کاره‌ای نیست. هیچ در اینجا قید است» (ذوالنور، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۶۷).

- «ما را از نهی خرد بیم مده و باده بده که نگاهبان خرد در کشور دل ما هیچکاره هم نیست؛ یعنی از هیچ هم کمتر است» (خطیب‌رهبر، ۱۳۷۳: ۱۰۲).

- «ما را از اینکه عقل مانع و مخالف عشق است، مترسان و قصه کوتاه کن و می بیار چراکه در ولایت ما که ولایت عشق است، شحنه عقل، نفوذ کلامی ندارد» (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۳۷۸). خرمشاهی در کتاب *کژتابی‌های ذهن و زبان*، برای بیان کژتابی این بیت حافظ، نمونه‌هایی از جمله‌های فارسی امروز آورده و در ادامه افزوده است: «شاید این نفی در نفی در عصر حافظ افاده تأکید می‌کرده است و به‌طور ریاضی عمل نمی‌کرده است که منفی در منفی بشود، مثبت» (همان، ۱۳۹۳: ۵۲)؛ سپس به شرح هروی اشاره دارد و نظر او را درباره این بیت اینچنین نقد می‌کند: «در اینجا نفی در نفی یا منفی در منفی نیست تا بگویند که هیچ‌کاره نیست؛ یعنی همه‌کاره نیست؛ یعنی همه‌کاره یا لااقل کاره‌ای هست؛ بلکه نفی دوم (نیست) مؤید و تقویت‌کننده نفی اول (هیچ‌کاره) است. از باب تقریب به ذهن و برای رفع استبعاد باید این مثال را - ولو آنکه ادبی نیست - بزنم که در عرف امروز، بعضی از عامه به "غافل" می‌گویند: "ناغافل" یا به "محروم"، "نامحروم". این پدیده‌ای زبانشناختی است که در این دو کلمه، ظاهراً غلط رخ داده است؛ یعنی معنای منفی غفلت در "غافل" و حرمان در "محروم" از نظر اینان ضعیف یا نامحسوس است؛ لذا با ادات نفی آن را تشدید یا ظاهر می‌کنند. همانطور که نمی‌توان ریاضی‌وار محاسبه کرد و گفت "نامحروم"؛ یعنی کسی که محروم نیست، یعنی کامیاب؛ یا "ناغافل" یعنی کسی که غافل نیست، یعنی هشیار، همان مکانیسم را در مورد "هیچ‌کاره نیست" نیز باید پذیرفت و نگفت "هیچ‌کاره نیست"؛ یعنی کاره‌ای هست؛ بلکه یعنی همان "کاره‌ای نیست"» (همان: ۵۴).

- «در مصراع دوم این بیت چنین به نظر می‌رسد که نفی در نفی اثبات است و مفهوم مخالف هیچ‌کاره نیست می‌شود "همه‌کاره است"؛ زیرا واژه کاره، یعنی دارای مقام و نفوذ و صاحب منصب و کارآمد و "هیچ" قید فعل منفی است و تأکیدی بر نفی فعل است، نه خنثی‌کننده آن؛ مثلاً ظاهر جمله "فلان هیچ غلطی نمی‌کند" مدح است؛ اما مفهوم باریک‌تر آن این است که چون فلان هر کاری بکند، غلط است؛ پس "غلطی نمی‌کند" برابر است با "کاری نمی‌کند" و خلاصه اینکه شحنه عقل هیچ "کاره نیست"» (رکن، ۱۳۷۵: ۱۹۱-۱۹۲).

- «"هیچ کاره نیست" معنی "هیچ‌کاره است" می‌دهد و علت این تعبیر به‌خودی‌خود در کلام نهاده شده است. علت آن نقش "هیچ" است که در "هیچ‌کاره" است، ظاهراً صفت است و در "هیچ‌کاره نیست" نقش قیدی را به عهده دارد» (ثروتیان، ۱۳۸۰، ج ۱: ۸۰۶).

- «ما را از ممانعت عقل مترسان و شراب بیاور؛ زیرا که این پاسبان، یعنی عقل در ولایت ما، یعنی سرزمین عشق قدرتی ندارد... هیچ‌کاره نیست: در زبان فارسی گاهی در یک جمله دو کلمه منفی می‌آورند و مقصودشان باز هم حالت منفی جمله است، نه مثبت آن و مثلاً می‌گویند او هیچ نمی‌داند و مقصودشان این است که او چیزی نمی‌داند، پس هیچ‌کاره نیست؛ یعنی قدرتی ندارد و کاری به دستش نیست» (شریعت، ۱۳۸۱: ۱۴۵).

- «هیچکاره: کنایه از مردم ضعیف و بی‌اعتبار و فرومایه. مثال از مبرزاً معز فطرت: در فکر آن دهانم و در یاد

آن کمر - چون من به روزگار کسی هیچ‌کاره نیست. "لغت‌نامه." در تداول عام اولی پرسد "فلانی چه کاره است؟" یعنی چه پیشه و شغلی دارد. دومی جواب دهد "هیچ‌کاره!" یعنی هیچ‌کاره است، شغل و مقامی چشمگیر و قابل ذکر ندارد، علاوه بر این در این بیت یعنی هیچ، کاره‌ای نیست "با آن که نه روزگار مساعد و نه دل و ساعد هیچ کار بود" (مقدمه تاریخ طبرستان ابن اسفندیار چاپ مرحوم اقبال، ص ۷) «حافظ، ۱۳۸۱: ۸۸).

- «یعنی هیچ‌کاره است و هیچ‌کاره کلمه مرکبی است؛ یعنی کسی که قدرت و اختیاری ندارد؛ ولی گویا در ذهن حافظ، کلمه هیچ با فعل منفی پیوند محکمی داشته است که در اینجا هیچ را از هیچ‌کاره جدا کرده و با فعل نیست آورده است؛ مگر آنکه جمله را چنین توجیه کنیم که شحنه در ولایت ما هیچ، یعنی (مطلقاً) کاره‌ای نیست و کاره که به صورت معرفه آمده است، مخفف کاره‌ای باشد؛ یعنی حرف تنکیر حذف شده باشد و در هر دو حال، تعبیر حافظ شاذ و خلاف قاعده است» (ذاکری، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

- «ای ساقی، شراب بیاور و بنوشان و ما را از منع شحنه عقل مترسان که آن در سرزمین ما مطلقاً کاره‌ای نیست و کسی به حرف او گوش فرامی‌دهد» (برزگر خالقی، ۱۳۸۹: ۲۰۱).

- «هیچ‌کاره نیست: = کاره‌ای نیست، کسی نیست، هیچکس و هیچ‌کاره است» (حمیدیان، ۱۳۹۲، ج ۲: ۱۴۴۷).

- «هیچ: به هیچ وجه، به هیچ صورت (قید حالت) / کاره‌ای بودن صاحب شغل و مقام و منزلتی بودن، اعتباری داشتن. در اینجا نباید کلمه هیچ را با کاره یک واحد صفت جانشین اسم به شمار آورد و آن را با هیچ‌کاره در برابر همه‌کاره به یک معنی گرفت. در اینجا هیچ قید حالت است و در جمله معنای به هیچ وجه دارد. / کاره: [ر / ر] (ص نسبی). هر چیز کارآمد و لایق و قابل کار و کسی که از وی کار آید (دهخدا). / این شحنه در ولایت ما، هیچ کاره نیست: این شحنه در شهر ما رندان که بیمی از منع عقل نداریم، به هیچ‌وجه کاره‌ای نیست و لیاقت انجام کاری ندارد» (رستگار فسایی، ج ۱: ۳۹۴ / ۵۸۳).

- «ما را از عقل فضول چون و چراگر که دستور می‌دهد می‌مخورید، مترسان ای ساقی! تو کار خود منه از دست و می به ساغر کن! شحنه عقل در شهر عاشقان کاره‌ای نیست و کسی از او نمی‌ترسد» (قیصری، ۱۳۹۴: ۹۲).^۴
- «از ممانعت عقل گروه عشاق را مترسان و می بیار؛ زیرا عسس عقل در ولایت خردفروشان بیکاره است. نک: مقتبس است از این بیت مولوی: عقل چون شحنه است سلطان چون رسید / شحنه بیچاره در کنجی خزید» (معین، ۱۳۹۹: ۱۱۶).

«هیچ‌کاره» در برخی از فرهنگ‌های لغت نیز وارد شده است.

- در لغت‌نامه دهخدا به استناد فرهنگ نفیسی همین بیت حافظ را در مدخل «کاره» افزوده‌اند: «کاره [ر ر] (ص نسبی) هر چیز کارآمد و لایق و قابل کار و کسی که از وی کار آید، منصوب، صاحب منصب و مقام (ناظم‌الاطبا) مؤثر، شاغل مقامی، دارای شغلی، به کار مشغول، همه‌کاره، هیچ‌کاره: ما را ز منع عقل مترسان و می بیار کان شحنه در ولایت ما هیچ‌کاره نیست» (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل کاره). در پاورقی مربوط به این مدخل نوشته‌اند: «اگر (کاره) را به این معنی نگیریم نقض غرض می‌شود» (همان). سپس در ادامه همین مدخل به نقل از فرهنگ معین افزوده‌اند: در ترکیب آید و صفت فاعلی سازد همچون ستمکاره؛ هرکاره؛ همه کاره؛ هیچ‌کاره (همان).

- در فرهنگ سخن هویت دستوری «هیچ‌کاره» را صفت دانسته‌اند و سه معنی برای آن آورده‌اند که یکی از

آنها «بدون هر نوع کار و قدرت و مسئولیت» است و فقط به همین شعر حافظ استناد کرده‌اند (رک. انوری، ۱۳۸۱: ذیل هیچ‌کاره).

۲- بحث و بررسی

۱-۲ نقد سخن شارحان

پیش از هر چیز گفتنی است که به گواهی دفتر دگرسانی‌ها در غزلهای حافظ، هیچ جایگزین یا ضبط دیگری در میان سی و شش نسخه خطی دیوان حافظ، برای این عبارت وجود ندارد (رک. نیساری، ۱۳۸۵: ۳۰۴-۳۰۵) و صورت اصلی آنچه حافظ گفته است، باید همین باشد.

سخنان اسلامی ندوشن نیز برای جدا یا سرهم نوشتن «هیچکاره» و ایجاد سکتته در شعر در نقد نظر هروی پذیرفتنی نیست؛ زیرا سکتته‌ای ایجاد نمی‌شود؛ بلکه تکیه بر روی هیچ قرار می‌گیرد.^۵

نظر مهم‌ترین شارحان حافظ که در بالا نقل شد، در بردارنده دو نکته برجسته است:

الف) «هیچکاره نیست»؛ یعنی «هیچ‌کاره است»؛

ب) «هیچ» قید است «هیچ‌کاره نیست»؛ یعنی «مطلقاً کاره‌ای» نیست.

در میان چندین کاربرد «هیچ‌کاره/هیچکاره»، در متون نظم و نثر فارسی، عبارت «هیچ‌کاره نیست»، در هیچ متنی پیش از حافظ دیده نشد^۶ و به همین دلیل است که شارحان نیز از متون قدیم شاهدهی نقل نکرده‌اند؛ اما چند شاعر بعد از روزگار حافظ و به احتمال بسیار زیاد، تحت تأثیر او چنین سروده‌اند:

درمانده دیار رضا مرد چاره نیست فرزند این دیار به جز «هیچ‌کاره نیست»

(عرفی شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۸۰)

ای فیض عشق ورز که عشق است هرچه هست آن دل که عشق نیست درو «هیچ‌کاره نیست»

(فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ۱۴۲)

بر خود مخند عقل خرف از برای آنک در شهر عشق، پیر خرد «هیچکاره نیست»

(امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۷۵: ۱۰۳)

در فکر آن دهانم و در یاد آن کمر چون من به روزگار کسی «هیچ‌کاره نیست»

(شاد، ۱۳۳۵، ج ۷: ذیل هیچکاره)

هرچند اهلی شیرازی (۸۵۸-۹۴۲ ق.) فاصله زمانی و زبانی کمتری نسبت به دیگران با حافظ دارد، «هیچکاره است» گفته است، نه «هیچ‌کاره نیست»:

در کوی عشق نام اجل کس نمی‌برد جایی که عشق هست اجل هیچ‌کاره‌ایست

(اهلی شیرازی، ۱۳۴۴: ۷۰)

یا واعظ قزوینی (۱۰۲۷-۱۰۹۰ ق.)^۷ نیز «هیچکاره است» به کار برده است:

واعظ به فکر دوست زبان از سخن مبند جایی که دل نشسته زبان هیچکاره است

(واعظ قزوینی، ۱۳۵۹: ۱۰۴)

شارحان برای توجیه این عبارت از توجیه دستوری غفلت کرده‌اند و این به ظاهر به سبب نیافتن شاهدهی دیگر

در زبان فارسی است. اگر بنابه گفته آنان، باید به جای «هیچ»، «مطلقاً» را قرار داد، پس «ای» به آخر «هیچ‌کاره» یا «کاره‌ای» از کجا و در عوض چه افزوده می‌شود؟ زیرا براساس تعبیر ایشان، درست و دقیق آن است که گفته شود: «مطلقاً کاره نیست» که در زبان فارسی فصیح، در قدیم و جدید، کاربردی نداشته و ندارد.

۲-۲ کاربرد نحوی «هیچ»

«هیچ» از نظر ساخت نحوی کاربردهای مختلفی در متون داشته است:^۸

۱-۲-۲ هیچ + اسم + ی (نکره/ وحدت) + فعل منفی

گر پیر مغان مرشد من شد چه تفاوت در «هیچ سری» نیست که سری ز خدا نیست (حافظ، ۱۳۷۷: ۱۲۹)

ناظر روی تو صاحب‌نظران‌اند آری سر گیسوی تو در «هیچ سری» نیست که نیست (همان: ۱۳۱)

گرچه منزل بس خطرناک است و مقصد بس بعید «هیچ راهی نیست» کان را نیست پایان غم مخور (همان: ۲۲۹)

۲-۲-۲ هیچ + اسم + فعل منفی

- «همکاران ما آن‌اند که ایشان را اندر هر دو جهان هیچ کار نیست» (محمد بن منور، ۱۳۸۹: ۲۹۸).^۹

- امروز کارسازی خود کن که می‌روی فردا به منزلی که در او هیچ کار نیست (ابن‌یمین، ۱۳۶۳: ۵۶۷)

شکوه آصفی و اسب باد و منطق طیر به باد رفت و ازو خواجه «هیچ طرف نیست» (حافظ، ۱۳۷۷: ۱۰۹)

میان او که خدا آفریده است از هیچ دقیقه‌ای است که «هیچ آفریده نگشادست» (همان: ۱۱۳)

زاهد ظاهرپرست از حال ما آگاه نیست در حق ما هرچه گوید جای «هیچ اکراه نیست» (همان: ۱۳۰)

چیست این سقف بلند ساده بسیار نقش زین معما «هیچ دانا» در جهان آگاه «نیست» (همان: ۱۳۰)

هرگه که دل به عشق دهی خوش دمی بود در کار خیر حاجت «هیچ استخاره نیست» (همان: ۱۳۱)

۳-۲-۲ هیچ + اسم + فعل مثبت

- وگر هیچ خوی بد آرد پدید بسان پدر سر بیاید برید (فردوسی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۶۴)

- گر هیچ خرد داری و هشیاری و بیدار چون مست مرو بر اثر او به تمنا

(ناصرخسرو، ۱۳۶۸: ۵)

اگر هیچ داماد خواهی گزید / به از شاه بهمن نیاید پدید

(ایران‌شاه بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۰: ۱۳۳)

- گر هیچ ناسزا را خدمت کنم بدانک / هستم سزای هرچه در آفاق ناسزا

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۳۳)

سوی آن دیوانه شد مردی عزیز / گفت هستت آرزوی هیچ‌چیز

(عطار، ۱۳۸۸: ۱۷۹)

۳-۲ «هیچ» نشانه نکره

آنچه صاحب نهج‌الادب درباره «هیچ» و «کدام» آورده، نکته‌ای است که نادیده گرفته شده است و به کمک آن می‌توان توجیهی دستوری برای این عبارت حافظ یافت: «گاهی لفظ کدام ما قبل اسم، مفید تنکیر باشد، چنانکه هیچ، مثالش: کدام اسب و کدام شتر و هیچ‌وقت و هیچ‌گاه» (رامپوری، ۱۳۹۶: ۴۶۶).

این تعبیر به ظاهر غریب، معین را بر آن داشته است که به نقد نظر نجم‌الغنی بپردازد و بنویسد: «باید دانست: "کدام" از ادوات استفهام و از اقسام کنایات است و "هیچ" هم از اقسام کنایات است و باید در مبحث کنایات از آنها سخن گفت» (معین، ۱۳۶۹: ۵۴).

معین در جای دیگری از کتاب *اسم جنس و معرفه و نکره*، وقتی از حذف «ی» نکره سخن می‌گوید، به گفته نجم‌الغنی و احمد خراسانی استناد می‌کند: «بسا هنگام این یای تنکیر را در اشعار می‌اندازند؛ ولیکن در نثر این حذف سمت جواز ندارد. سعدی راست: کس نیاید به زیر سایه بوم / و همای از جهان شود معدوم. یعنی کسی نیاید» (همان: ۴۰). «ی» نشانه نکره از آخر کلمه «کسی» در جمله منفی گاه در نثر و بیشتر در شعر می‌افتد. در نثر مانند به کسی بد نگفت. بد کس نخواست...» (همان: ۴۱).

سپس در جای دیگر چنین نمونه‌هایی نقل می‌کند:

کس نیاموخت علم تیر از من / که مرا عاقبت نشانه نکرد

عالمی را که گفت باشد و بس / هرچه گوید نگیرد اندر کس

کس نیاید به زیر سایه بوم / و همای از جهان شود معدوم

و به استناد این بیت‌ها برخلاف نقدی که پیشتر بر صاحب نهج‌الادب وارد کرده است، می‌نویسد: «در همه این مثال‌ها که در جمله‌های منفی "ی" از آخر کلمه «کسی» افتاده است، می‌توان گفت "ی" نیفتاده؛ بلکه "هیچ" به قرینه نفی از اول آن افتاده است» (همان: ۴۱-۴۲).

معین در کتاب *مفرد و جمع*، سخن خود را در نقد نظر نجم‌الغنی، نقض کرده است. او هنگامی که از «هیچ» و اسم بعد از آن سخن به میان می‌آید، به شعر زیر استناد می‌کند:

گر هیچ سخن گویم با تو ز شکر خوش‌تر / صد کینه به دل گیری، صد اشک فروباری

و در پاورقی و در معنی «هیچ سخن» می‌نویسد: «یعنی سخنی» (معین، ۱۳۶۹: ۲۱۷).

همایون‌فرخ نیز گفته است: «استادان و نویسندگان گاهی کلمه "هیچ" را به جای "ی" نکره و وحده استعمال

کرده‌اند. چون در این اواخر معنی آن را کسی نمی‌دانسته است و نکره هم برای همه‌کس روشن نبوده، کمتر مورد استعمال قرار داده و می‌دهند» (همایونفرخ، ۱۳۶۴: ۹۶۸).

با استناد به نمونه‌های پیشتر، آنچه نجم‌الغنی و همایونفرخ گفته‌اند،^۹ صحیح به نظر می‌رسد که «هیچ» و «کدام»^{۱۰} علامت نکره در زبان فارسی هستند یا به نیابت از «ی» نکره می‌آیند.

دوباره به سخن نجم‌الغنی بازمی‌گردیم: «هیچ و کدام در پیش از اسم می‌آمده است و آن را نکره می‌کرده است و آنچه به صورت مثال، در تعریفش آورده است به ترتیب کدام اسب [= اسبی]،^{۱۱} کدام شتر [= شتری]، هیچ وقت [= وقتی]، هیچ گاه [= گاهی] است» (رک. رامپوری، ۱۳۹۶: ۴۶۶).

بنابراین در نمونه‌هایی که در بالا از کاربرد «هیچ» نقل شد، می‌توان گفت:

الف) صورت معمول کاربرد «هیچ» چنین است (رک. ۲-۲-۲)؛

ب) گاهی هیچ + فعل منفی به کار می‌رود؛ اما گاهی «ی» نکره جواز حذف دارد (رک. ۲-۲-۲)؛

پ) آنچه همایی در حاشیه دیوان عثمان مختاری درباره معنای «هیچ» به معنی «اندک» و «قلیل» نوشته است که به مفهوم قید تأکید و تأیید مانند لفظ «ابدا» عربی است (رک. عثمان مختاری، ۱۳۸۲: ۷۱۹) و یا آنچه معین در حاشیه برهان قاطع گفته است: «هیچ در جمله مثبت به معنی "یک" و "اندکی" آید: بیاورد و بنهاد پیشش حریر/ نبشته برو صورتی دلپذیر/ که گر هیچ جنبش بدی در نگار/ نبودی جز اسکندر شهریار/ فردوسی طوسی، شاهنامه بخ ج ۷ ص ۱۸۵۸» (برهان، ۱۳۹۱: ذیل هیچ)، آمده است، دست‌کم با نمونه‌های «۲-۲-۳» تطبیق پذیر نیست و «هیچ» در این نمونه‌ها و مانند آن معادل «ی» نکره/ وحدت است.

در فرهنگنامه قرآنی به نقل از قرآن‌های مترجم نیز می‌توان «هیچ را به جای «ی» نکره دید:

- «احد: هیچ‌کس [ق ۵۵] (۲: ۱۳۶)» (فرهنگنامه قرآنی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۶۹).

- «شیئا: هیچ‌چیز» (همان، ج ۲: ۹۰۳، ۹۰۴).

در چند نمونه زیر که از کشف‌الأسرار میبیدی نقل می‌شود نیز چنین کاربردی را می‌توان دید. در ابتدا شاید این گمان پدید آید که «هیچ» فقط در برابر فعل منفی عربی قرار داده شده است، در صورتی که چنین نیست:

- «یوم لایغنی مولی عن مولی شیئا» (الدخان: ۴۱) آن روز که هیچ خویش هیچ خویش را به کار نیاید (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۹: ۱۰۵).

- «لاتجزی نفس عن نفس شیئا» (البقره: ۴۸) که بسنده نبود و به کار نیاید کس کس را به هیچ‌چیز (همان، ج ۱: ۱۶۵).

- «و لایلتفت منکم أحد» (الحجر: ۶۵) و هیچ‌کس از شما باز پس منگرید (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۳۱۵).

- «ما لم یؤت» آنچه نداد هرگز أحدا هیچ‌کس را (المائدة: ۲۰) (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۶۷).

در لغت‌نامه دهخدا «هیچ‌چیز» به معنی چیزی و «هیچ‌کس» به نقل از فرهنگ فارسی معین معادل «کسی، شخصی» آمده است (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل هیچ‌چیز و هیچ‌کس).^{۱۱}

در فرهنگ بزرگ سخن در برابر مدخل «هیچ‌چیز» آورده‌اند: «برای نفی و سلب پدیده، شیء، حالت، مقدار، موضوع، سخن، امر ذهنی و جز آن به کار می‌رود؛ چیزی» (انوری، ۱۳۸۱: ذیل هیچ‌چیز) یا در برابر مدخل «هیچ‌وقت» آورده‌اند: «نفی حکم می‌کند از همه زمان‌ها؛ هرگز؛ هیچگاه...» (همان: ذیل هیچ‌وقت). در صورتی که شواهدی که برای این مدخل از شعر مسعود سعد و مختاری نقل کرده‌اند، مؤید وجود «هیچ» به جای «ی» نکره است:

چو من دستگه داشتم هیچ وقت زبان مرا عادت نه نبود

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۸۵۹)

و در معنای «هرگاه؛ هر وقت»، با این شاهد:

زود گوردی ز ران شیران سیر گر روی هیچ وقت بر پی شیر

(مختاری، ۱۳۸۲: ۷۱۹)

۳- نتیجه گیری

برای تبیین دستوری عبارت «هیچ‌کاره نیست» - به‌کاررفته در شعر حافظ - که در زبان امروز معادل «همه‌کاره است» یا «کاره‌ای نیست» به شمار رفته است، باید به ساخت و کارکرد دستوری «هیچ» در محور نحوی متون نظم و نثر قرن هشتم و پیش از آن توجه کرد. گاهی اگر «هیچ» قبل از اسمی به کار رفته باشد، به‌جز معنای قیدی خود، در حکم «ی» نکره است و به‌جای آن می‌توان «ی» نکره افزود. نخستین بار در میان دستورنویسان نجم‌الغنی خان رامپوری، صاحب نهج‌الادب و سپس عبدالرحیم همایونفرخ به این نکته توجه کرده‌اند؛ اما شارحان شعر حافظ بدون توجه به ساخت دستوری «هیچ‌کاره نیست»، آن را بی‌هیچ توجیه دستوری یا آوردن شاهدهی یا مثالی دقیق، با معنای بیت حافظ انطباق داده‌اند. درحالی‌که «هیچ» در عبارت «هیچ‌کاره نیست» در حکم همان «ی» نکره است و سرانجام «هیچ‌کاره نیست»، یعنی کاره‌ای نیست.

پی‌نوشت

۱. همه بیت‌های حافظ که در این مقاله به آن استناد شده است، براساس تصحیح قزوینی و غنی است (رک. فهرست منابع).

۲. خرمشاهی بیت دوم و سوم این غزل را به هم مربوط دانسته و بر این اساس گفته است: «عقل مانع و مخالف عشق است» (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۳۷۸). سپس می‌افزاید که «ممکن است، بعضی بیت سوم را مستقل بخوانند، به‌طوری‌که منع عقل مربوط به "می" شود. این معنی اگرچه منتفی نیست، ولی استبعاد دارد. در نزد حافظ عقل با می (می‌خوردن) تقابل ندارد، بلکه با عشق تقابل دارد. چنانکه گوید:

من و انکار شراب این چه حکایت باشد غالباً این قدم عقل و کفایت باشد
حاشا که من به موسم گل ترک می‌کنم من لاف عقل می‌زنم این کار کی‌کنم
مشورت با عقل کردم گفت حافظ می‌بنوش ساقیا می‌ده به قول مستشار مؤتمن

همین مطالب را با تغییراتی جزئی در کتاب ذهن و زبان حافظ، نیز می‌توان دید (رک. خرمشاهی، ۱۳۸۴: ۱۸۳-۱۸۸).

۳. منظور مقاله حسینعلی هروی است (رک. فهرست منابع).

۴. قیصری در کتاب یک نکته از این معنی، همین عبارت‌ها را در معنی این بیت تکرار کرده است (رک. همان، ۱۳۹۷: ۲۳۴).

۵. در چاپ عکسی خلخالی (مورخ ۸۲۷ ق.) و چاپ عکسی ایمانی (مورخ ۸۰۱ ق.) (رک. حافظ، ۱۳۹۴: ۹)، «هیچ‌کاره»

جدا از هم نوشته شده است.

۶. به استناد پیکره زبانی فرهنگستان زبان و ادب فارسی (با سپاس از آقای ابوالفضل خطیبی که فهرستی از کاربرد «هیچ‌کاره» را از پیکره زبانی فرهنگستان زبان و ادب در اختیار نگارندگان قرار داد).
۷. برای تاریخ تولد و فوت واعظ قزوینی، رک. واعظ قزوینی، ۱۳۵۹: مقدمه، ۵۴-۵۷.
۸. برای نقد نظر دستوریان پیشین درباره «هیچ»، رک. شفایی، ۱۳۶۳: ۵۶.
۹. شفیی کدکنی در تعلیقات معنی کرده است: «یعنی در کارها خود را نمی‌بینند و همه افعال را از حق می‌دانند» (همان: تعلیقات، ۶۱۰).

۱۰. برای کاربرد «کدام» به جای «ی» نکره در متون قدیم همین یک نمونه را در *مرزبان‌نامه* یافتیم: «این می‌گفت و از آن بی‌خبر که تقدیر منبع و مغار شیر در خانه او دارد و فردا به کدام شیربها [به شیربهای] شکرلب او را به شبستان شاهنشاهی خواهد برد» (وروینی، ۱۳۷۶: ۴۳)؛ اما در زبان فارسی رایج در افغانستان مثال‌های زیادی برای آن وجود دارد: «کدام ko.dam هیچ: شاید تصادفی نبوده باشد که نادرخان روز ششم جوزا، یعنی روز خروج امان‌الله خان را از افغانستان، بدون کدام اساس تاریخی و توجیه منطقی، به نام سالگرد استقلال جشن گرفت» (چه‌ها که نوشتیم، ۱۳۳-۱۳۴) «گفت سیل کن کدام جایی از جانت دیده نشود» (تو هیچ‌گپ نزن، ۳۰). «جیغ شور کنم که مردک خارجی آشنا برآمده می‌کنم این کار را و همانطور که اطمینان دارم، بی‌کدام شکی می‌رود» (روایت ۲، ۴۲) (انوشه، ۱۳۹۱: ذیل کدام). کدام به معنی یک نیز آمده که به همان «ی» نکره نزدیک است: «کدام ko.dam یک: کاش که گوشش را خوب باز می‌کردم که پروای خود را داشته باشد و جاهلی نکند که مبادا خارجی کدام کاری نکند در حقش» (روایت ۲، ۶۵). «تنها چیزی که می‌توانست این صدا را دریاورد و در صندوق حلبی بود ده تک بو. ده تکی که حاجی، خسرم با ده مرمی از کدام کسی هدیه گرفته بود» (روایت ۵، ۱۳۷) «گفت: سلیمان یک بار برو نزد نجیبه، کسی نیست، کدام گفتی دارد» (*داستان‌های امروز افغانستان*، ۵۶) (انوشه، ۱۳۹۱: ذیل کدام؛ با سپاس از خانم دکتر گلپر نصری که این مأخذ را به نگارندگان معرفی کردند).

۱۱. به درستی دانسته نیست که آیا همایونفرخ در اثر کاوش در زبان فارسی، خود به این نکته رسیده یا آن را از گفته صاحب *نهج‌الادب* که پیشتر به این مطلب پرداخته، اخذ کرده است. انوری و گیوی نیز در کتاب *دستور زبان فارسی ۲* «اسم‌هایی را که همراه صفات مبهم (هر، همه، هیچ و...) می‌آید»، نکره دانسته‌اند (رک. انوری و احمدی گیوی، ۱۳۹۰: ۸۹).

منابع

۱. ابن‌یمین، محمود بن یمین‌الدین (۱۳۶۳). *دیوان*، به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی راد، تهران: کتابخانه سنایی.
۲. ابوالفرج رونی، ابوالفرج بن مسعود (۱۳۴۷). *دیوان*، به اهتمام محمود مهدوی دامغانی، مشهد: کتابفروشی باستان.
۳. اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۶۴). «چند نکته در چند بیت حافظ»، نشر *دانش*، سال پنجم، شماره سوم، ۷۸-۸۰.
۴. اکبرآبادی، بدرالدین (۱۳۹۷). *بدر الشروح: شرح عرفانی غزلیات حافظ*، تصحیح و تعلیقات مجتبی فرقانی، تهران: کتاب خرداد.
۵. امیرعلیشیر نوایی، علیشیر بن کیچکنه (۱۳۷۵). *دیوان*، به اهتمام رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: اساطیر، ویرایش جدید.
۶. انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران: سخن.
۷. انوری، حسن؛ احمدی گیوی، حسن (۱۳۹۰). *دستور زبان فارسی ۲*، تهران: فاطمی.

۸. انوشه، حسن؛ خدابندلو، غلامرضا (۱۳۹۱). *فارسی ناشنیده: فرهنگ واژه‌ها اصطلاحات فارسی و فارسی‌شده کاربردی در افغانستان، تهران: قطره.*
۹. اهلی شیرازی، محمد بن یوسف (۱۳۴۴). *کلیات اشعار، به کوشش حامد ربانی، تهران: کتابخانه سنایی.*
۱۰. ایرانشاه بن ابی‌الخیر (۱۳۷۰). *بهمن‌نامه، ویراسته رحیم عقیقی، تهران: علمی و فرهنگی.*
۱۱. برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۸۹). *شاخ نبات حافظ، تهران: زوار.*
۱۲. برهان، محمدحسین بن خلف (۱۳۹۱). *برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر.*
۱۳. ثروتیان، بهروز (۱۳۸۰). *شرح غزلیات حافظ، [بی‌جا]: پویندگان دانش.*
۱۴. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۷). *دیوان، به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی، تهران: اساطیر.*
۱۵. _____ (۱۳۶۹). *دیوان (عکس نسخه ۸۲۷ خلخالی)، به اهتمام شمس‌الدین خلخالی، تهران: علمی.*
۱۶. _____ (۱۳۸۱). *دیوان، تصحیح ابوالقاسم انجوی شیرازی، زیر نظر مهدی پرهام، تهران: شهاب ثاقب.*
۱۷. _____ (۱۳۹۴). *دیوان (برگردان دست‌نویس شماره ۵۱۹۴ کتابخانه نورعثمانیه، استانبول)، به کوشش بهروز ایمانی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.*
۱۸. حبیب اصفهانی (۱۳۹۴). *دستور سخن، به کوشش محسن معینی، تهران: چشمه.*
۱۹. حسن‌لی، کاووس (۱۳۸۸). *راهنمای موضوعی حافظ‌شناسی، شیراز: نوید.*
۲۰. حمیدیان، سعید (۱۳۹۲). *شرح شوق، تهران: نشر قطره.*
۲۱. خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲). *حافظ‌نامه، ۲ ج، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش.*
۲۲. _____ (۱۳۸۴). *ذهن و زبان حافظ، تهران: ناهید، ویراست سوم.*
۲۳. _____ (۱۳۹۳). *کثرت‌بیهای ذهن و زبان (طنزی تازه)، تهران: ناهید.*
۲۴. خطیب رهبر، خلیل (۱۳۷۳). *دیوان غزلیات حافظ شیرازی، تهران: صفی‌علیشاه.*
۲۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۶). *لغت‌نامه دهخدا، [بی‌جا]: سیروس.*
۲۶. ذاکری، مصطفی (۱۳۸۵). «نفی و اثبات در شعر فارسی»، *نامه انجمن، شماره ۲۱، ۹۷-۱۱۰.*
۲۷. ذوالنور، ر. (۱۳۷۲). *در جستجوی حافظ، تهران: زوار، چاپ سوم.*
۲۸. راستگو، محمد (۱۳۷۰). «ایهام در شعر فارسی»، *معارف، دوره هشتم، شماره ۱، ۳۷-۸۳.*
۲۹. رامپوری، نجم‌الغنی خان (۱۳۹۶). *نهج‌الأدب، تحقیق و تصحیح زهره مشاوری، تهران: سخن.*
۳۰. رستگار فسایی، منصور (۱۳۹۴). *شرح تحقیقی دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.*
۳۱. رکن، محمود (۱۳۷۵). *لطف سخن حافظ، [بی‌جا]: فؤاد.*
۳۲. زیبایی، محمدعلی (۱۳۶۷). *شرح صد غزل از حافظ، [بی‌جا]: پازنگ.*
۳۳. سودی بسنوی، محمد (۱۳۶۲). *شرح سودی بر حافظ، ترجمه عصمت ستارزاده، [بی‌جا]: انزلی، چاپ چهارم.*
۳۴. شاد، محمدپادشاه (۱۳۳۵). *آندراج، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه خیام.*
۳۵. شریعت، محمدجواد (۱۳۶۶). *دستور زبان فارسی، تهران: اساطیر.*
۳۶. _____ (۱۳۸۱). *دیوان حافظ شیرازی (همراه با معانی اشعار و ذکر معانی لغات و اصطلاحات و*

- زیباییهای ابیات غزلها، اصفهان: آتروپات.
۳۷. شفایی، احمد (۱۳۶۳). *مبانی علمی دستور زبان فارسی*، تهران: مؤسسه انتشارات نوین.
۳۸. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴). *شاهنامه* (از روی چاپ مسکو)، به کوشش و زیر نظر سعید حمیدیان، تهران: دفتر نشر داد.
۳۹. *فرهنگنامه قرآنی* (۱۳۷۲). محمدجعفر یاحقی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
۴۰. فیض کاشانی (۱۳۷۱). *دیوان*، مقدمه و تصحیح سید علی شفایی، تهران: چاپخانه احمدی.
۴۱. قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۳۷۴). *ترجمه رساله قشیریه*، با تصحیحات و استدراکات بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: علمی و فرهنگی.
۴۲. قیصری، ابراهیم (۱۳۸۰). *ابیات بحث انگیز حافظ*، تهران: توس.
۴۳. _____ (۱۳۹۴). *حافظ عاشق و زند و ...*، تهران: مازیار.
۴۴. _____ (۱۳۹۷). *یک نکته از این معنی: شرح قیصری بر غزلهای حافظ*، تهران: جامی.
۴۵. محمد بن منور (۱۳۸۹). *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید*، ج ۲، مقدمه تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفایی کدکنی، تهران: آگاه، چاپ نهم.
۴۶. مختاری غزنوی، عثمان بن عمر (۱۳۸۲). *دیوان*، به اهتمام جلال‌الدین همایی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۴۷. مسعود سعد سلمان (۱۳۶۴). *دیوان*، به اهتمام مهدی نوریان، اصفهان: کمال.
۴۸. معین، محمد (۱۳۶۹). *اسم جنس و معرفه و نکره*، تهران: امیرکبیر.
۴۹. _____ (۱۳۶۹). *مفرد و جمع*، تهران: امیرکبیر.
۵۰. _____ (۱۳۹۹). *گنجینه عرفان (شرح غزلهای حافظ)*، به کوشش مهدخت معین و سهیلا امیرقاسم خانی، تهران: صدای معاصر.
۵۱. میدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). *کشف الأسرار و عدة الأبرار*، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
۵۲. ناصر خسرو (۱۳۶۸). *دیوان*، به تصحیح مجتبی مینوی - مهدی محقق، تهران: دانشگاه تهران.
۵۳. نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۲۱-۱۳۲۴). *فرهنگ نفیسی*، تهران: شرکت سهامی چاپ رنگین.
۵۴. نیساری، سلیم (۱۳۸۵). *دفتر دگرسانیها در غزلهای حافظ*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۵۵. نیکنام، مهرداد (۱۳۸۱). *کتابشناسی حافظ*، شیراز: مرکز حافظ‌شناسی.
۵۶. واعظ قزوینی، محمدرفیع (۱۳۵۹). *دیوان*، با تصحیح و مقدمه و فهرس به کوشش حسن سادات ناصری، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.
۵۷. وراوینی، سعدالدین (۱۳۷۶). *مرزبان‌نامه*، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: اساطیر، چاپ سوم.
۵۸. هروی، حسینعلی (۱۳۶۳). «نظری به کلام و پیام حافظ»، *نشر دانش*، سال پنجم، شماره اول، ۲۸-۳۲.
۵۹. همایونفرخ، عبدالرحیم (۱۳۶۴). *دستور جامع زبان فارسی*، به کوشش رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، چاپ سوم.